

ELS *BATIATS*, O MUSULMANS CONVERTITS: UNA ALTRA SEQÜELA DE
LA CONQUESTA I LA COLONITZACIÓ VALENCIANA

*THE BATIATS, OR MUSLIMS CONVERTS: ANOTHER SIDE OF
THE CONQUEST AND COLONISATION OF VALENCIA*

FERRAN GARCIA-OLIVER
Universitat de València
<https://orcid.org/0000-0002-2378-7876>

Resum: La societat valenciana del segle XIII, com a conseqüència de la conquesta de Jaume I, va originar un col·lectiu de convertits de l'islam que la documentació identifica com a *batiats*, batejats o neòfits. Les notícies sobre aquest col·lectiu són ben poques, prova de la marginalitat i de l'escàs pes demogràfic en les viles i ciutats del país, ja que el seu assentament va ser sobretot urbà. L'objectiu d'aquesta indagació és esbrinar les raons que van empènyer al canvi de religió, quin era el seu perfil social i econòmic i de quina manera es va produir la integració en el teixit social.

Paraules clau: minories religioses; colonització feudal; musulmans; conversions; estructures familiars.

Abstract: As a consequence of James I's conquest, a group of converts from Islam identified in the written sources as *batiats*, the baptised or neophytes, appeared in thirteenth-century Valencian society. Evidence for this group is quite scarce, which proves their limited demographic role even in towns and cities, where they mainly settled. This paper seeks to establish their reasons for converting to the new religion, paying attention to their economic and social background, and their level of integration in society.

Keywords: religious minorities; feudal colonization; Muslims; conversions; family structures.

SUMARI

1. Introducció.– 2. Les conversions.– 3. El treball i la família.– 4. Un col·lectiu conflictiu.– 5. Conclusions: una inserció lenta i complexa.– 6. Bibliografia citada.

1. INTRODUCCIÓ

En la lluita cristiana contra l'islam hi havia una voluntat redemptora. És, comptat i debatut, la raó que justificava el que fins i tot va prendre de vegades la dimensió d'una croada. L'Església beneïa les armes per tal que el vol de les campanes substituís la crida del muetzí. Però la religió de Crist no va escombrar del tot els seguidors de Mahoma. Allà on l'absència del pagès

musulmà hagués pogut provocar el col·lapse de la colonització subsegüent a la conquesta, va obligar la classe dirigent feudal, encapçalada per qui regentava la corona, a “tolerar” la presència d’un nombre considerable d’homes i dones que pregaven a les mesquites. Al regne de València, mai no baixaren de la tercera part de la població fins a l’expulsió de 1609. A pesar dels avantatges que hauria suposat la conversió, de les impositives al mateix estatut personal, massivament els vençuts es van aferrar al credo dels seus avantpassats. Tanmateix, n’hi ha que abraçaren la Creu, sovint de la nit al matí, i van tractar de fondre’s amb més o menys fortuna entre els cristians de natura. Quants en van ser, quines raons els hi van empènyer i quin va ser el resultat de la conversió són qüestions que aquesta indagació tractarà d’esbrinar.

Els materials documentals són avars perquè en general es tracta d’homes i dones situats en l’esglaó inferior d’una societat de per si convulsa, inestable i generadora permanentment de marginats i malaurats. Això ja és un indicador de la subalternitat dels qui les fonts anomenen de vegades *batiats* i més sovint conversos, neòfits o batejats, en llatí o en romanç. Els *neòfits* són gairebé invisibles per la seua doble condició de pobres i moros convertits; si són dones, la invisibilitat hi afegeix la discriminació de gènere. El fenomen es detecta també a Aragó i a Catalunya, però per raó de la major concentració de notícies, la recerca es limitarà al País Valencià entre els regnats de Jaume I i Jaume II, llevat de casos puntuals però il·luminadors. Més enllà de 1330, les conversions són encara més escadusseres i ja no responen als problemes de la colonització i formació de la nova societat.

Ens situem, per consegüent, en la perifèria social, entorn d’episodis mínims i notícies esparses, escapçades del context, en un àmbit més simple i més fonedís que el de les elits pageses o urbanes, que han segregat molta més documentació i, doncs, han atret l’atenció majoritària dels historiadors. Més que “emprenedors”, als quals la fortuna els somriu sovint, som davant uns “perdedors”, víctimes del tall profund i irreversible que va significar la conquesta cristiana. Caldria no oblidar que darrere el rutilant procés que inclou l’empresa militar, la colonització, el repartiment territorial o la fundació de nous pobles, s’amaguen multitud de drames personals i col·lectius dels vençuts. Tenint en compte el lloc que ocupava la religió en la vida –i en la mort–, el bateig degueren patir-lo com un drama, davant del qual els faltava precisament les respostes adequades de la fe, per ser una fe imposada, bé per l’amenaça directa de l’espasa, bé per la pressió ambiental irrespirable. Cal no descartar que alguns van fer el pas convençuts d’haver viscut sota la bena de l’islam, i d’altres per interessos propis que no tenien res a veure amb la serena meditació religiosa. Però no entendriem la conversió en tota la seua profunditat si no partim de la minorització política dels musulmans, amb tot el que això comporta d’expectatives econòmiques, socials i fins i tot lúdiques.

Una altra precisió més encara. Han quedat fora de l'observació els esclaus convertits, perquè es tracta d'un fenomen substancialment diferent, relatiu a persones, joves en la seua immensa majoria, que solien procedir de països llunyans, capturats en operacions de rapinya i venuts com a ramat humà¹. Els *batiats* són homes i dones del país, migrats o arrelats al seu lloc de residència, i que, en efecte, han hagut de passar per les aigües del baptisme.

Hi ha, finalment, una última dificultat. Tal com passarà amb els jueus convertits l'endemà dels assalts de 1391, amb el pas del temps la condició de *neòfit*, que els primers anys acompanyava sistemàticament el nom, anirà omentent-se a poc a poc fins a desaparèixer, senyal d'una immersió reeixida. Ara bé, aquesta circumstància ens adverteix que davant dels nostres ulls passen batejats als quals els notaris i les corts de justícia van preferir silenciar-ne la condició particular, perquè sens dubte ja no era essencial per a especificar el lloc que l'home o la dona en qüestió ocupaven en l'estructura social. Segurament, doncs, en foren molts més dels que mai podrem identificar.

2. LES CONVERSIONS

Per entendre l'abast d'una conversió paga la pena fer un petit salt temporal fins al 26 de setembre de 1414, gràcies al que ben probablement és el primer i únic document que la descriu en terres de la Corona d'Aragó. El notari de Gandia Joan Avellà va ser convocat a Pego, la vila de la Marina situada a uns noranta quilòmetres al sud de València, per registrar el bateig d'un musulmà en l'església parroquial de Santa Maria. Hi deixà en blanc el cognom del postulant i sols sabem que li deien Abdal·là. Havia nascut a Pego, després havia viscut a l'alqueria de Beniarjó, i darrerament havia residit a Alberic. Abdal·là, doncs, marca les traces d'una pagesia caracteritzada per canvis constants de domicili. Als musulmans, els senyors els posaven tot un seguit de traves, sense mai aconseguir, però, estroncar un moviment intens i ininterromput. Hi va retornar a la vila d'on era "natural" per renàixer, perquè es tractava d'un veritable naixement, en el si d'una altra col·lectivitat i amb nous nom i cognom.

L'expectació era gran i degueren ser ben pocs els veïns que es perdrien l'espectacle. Sibil·la de Vilanova, l'esposa de mossèn Vidal de Vilanova, senyor de Pego, presidia la cerimònia. L'hi acompanyaven el seu fill Joan de Vilanova, la nora Castellana de Vilanova, Pere Vallbebrena, batle i procurador, Joan Marí, el rector, Bernat Rufes, Mateu Marc, Joan Escuder i Manuel Riba,

¹ Els *batiats* de Mallorca serien andalusins vençuts i reduïts a esclavitud, que aconseguiren la llibertat mitjançant el procés de talla i alforria (Soto 1994, pp 190-191).

tots quatre preveres, *e encara en presència de molts de altres prohòmens de la dita villa e la major part del poble de aquella qui aquí eren ajustats*. La representació tenia dos escenaris, fora i dins el temple, on la família senyorial, els prohoms, els clergues i *el poble* feien de testimonis. Abans d'entrar-hi, Abdal·là anà cridant pels carrers, perquè tothom el sentís, que demanava ser batejat per decisió pròpia i sense cap mena de coacció:

per volentat de nostre senyor Déus, mogut de tot cor e contricció en vers aquell, de volentat sua cridants grans crits en públich en altes veus com no u volgués fer amagadament ni per inducció alcuna, anant per sos peus vers la eglésia de Nostra Dona sancta mare, eglésia de la dita villa, demanant baptesme una e moltes veus.

Abdal·là, escriu el notari, *volia viure e morir en la fe catòlica e ley cristiana e en aquella perseverar en viure e en morir per salut de la sua ànima*. Ja dins el temple, mossèn Rufes, el vicari parroquial, li va preguntar diverses vegades si, de debò,

les dites coses fahia per temença de cristians ne moros, ne si u fahia per ningunes altres coses les quals aquell tengués en son coratge, les quals no fosen lícites ni onestes a nostra ley.

Abdal·là va insistir en l'acceptació voluntària del cristianisme, per tal *com sabia cert e era sa intenció de no poder-se salvar sens lo dit baptesme*². I així va ser fet. Abdal·là deixava de ser Abdal·là. D'ara en davant seria Vidal de Vilanova. Millor padrí o padrins no havia pogut tenir com el dels senyors de la vila de Pego.

¿Es tractava, doncs, d'una decisió sense cap mena d'ingerència, tal com insistia Abdal·là per boca del notari? Sense negar la llibertat d'elecció del nou Vidal de Vilanova, la singladura dels batejats desmenteix l'abraçada espontània de la fe cristiana. No podem descartar casos rars i insòlits, però en general es tractava de determinis que vulneraven la pròpia consciència. Més aviat eren les instigacions coactives, com ara l'opció desesperada per fugir de la mort, les que empenyien a demanar el sagrament. Els minsos recursos aplicats en la pedagogia de la religió de Crist, l'escassa convicció de les autoritats laiques i eclesiàstiques i un innegable interès fiscal, s'afegien a les enterques decisions individuals i col·lectives dels musulmans de romandre fidels al seu credo.

Un bon nombre de conversions es produïren en el marc de l'última revolta d'al-Azraq, que havia fet trontollar el domini cristià al sud del

² El document que recull la conversió d'Abdal·là en Archivo Histórico Nacional, *Osuna*, llig. 1.175-9, protocol de Joan Avellà.

Xuquer³. Moltes moreries i aljames van ser assaltades per turbes incontralades i companyies de guerrers àvides de botí. El bateig va estalviar als qui el demanaven la mort segura. Van ser tan grans els danys causats a la moreria de València, que Pere el Gran, el 26 d'octubre de 1276, va eximir els batejats durant dos anys de quèsties i altres impostos, mentre que quinze dies abans emparava els convertits de Sollana, Almussafes i Benifaió perquè hi poguessen tornar i recuperar *ad laborandum* les seues possessions⁴.

Les conversions de Xilxes (Plana Baixa) corresponen al mes d'abril d'aquest any de 1276, i ho sabem per boca del mateix capellà que hi va administrar el sagrament, gràcies a la declaració que faria davant el justícia de València l'1 de febrer de 1280. Arnau de Suau, prevere d'Almenara, testimoniava, certament, que quatre anys abans *el comensament* [de la] *guerra dels moros*, a petició de molts que habitaven en aquesta alqueria, *per pahor* demanaren el baptisme, *que cristians volien ésser*. Arnau de Suau hi va accedir, però abans seria menester que cadascú *scrivís... lo nom que avien quan eren* [moros, axí] *com lo nom que ladoncs en lo bapisme ree[beren]*, feta la qual cosa:

totes les persones de moros qui eren ladoncs en aquel loch reeberen bapisme e foren feites cristianes per mà d'el, testimoni, ab padrins e padrines cristians de natura que hi foren demanats.

Dues d'aquestes persones foren Secaní i la seua filla Futein, que van prendre el nom de Maria i Teresa respectivament⁵. Pocs dies després, continuava recordant mossèn Arnau de Suau:

el disapte ladoncs primervinén moros de guerra a peu e cavayl vingueren aquí e combateren-los rège[u] per II vegades, e puís anare-se'n, e el dicmenge subsegent tots los dits moros anaren-se'n ves Murvedre los uns e los altres ves Burriana⁶.

El bateig comunitari s'efectuà, per tant, en un ambient de crispació i terror, amb la finalitat d'avançar-se a les represàlies dels cristians. Ara bé,

³ Sobre el cabdill que va hostilitzar durant gairebé trenta anys, entre 1248 i 1276, entre tres i guerra, la host de Jaume I i del seu fill Pere el Gran, vegeu: Momblanch 1977; Burns 1981, pp. 103-145; Torró 1999, pp. 55-72.

⁴ Burns 1960, p. 347.

⁵ De fet, la compareixença tenia a veure amb la condició d'ambdues, sota la custòdia del justícia. No s'hi especifica la raó, però raonablement elles volien demostrar la seua condició de cristianes i evitar algun perjudici, qui sap si el captiveri: "Aquests testimonis foren reebuts per la justícia per rahon d'aqueles II fembres (...) qui dien ésser cristianes, les quals la justícia té emparades": Guinot, Diéguez, Ferragud 2008, pp. 119-120.

⁶ A pregunta del justícia, mossèn Arnau respon que hi era present Eiximén Peris, senyor de Xilxes, molta més gent. Un altre testimoni, el notari Ramon Vidal, a més de corroborar la declaració del capellà, afirma que va ser ell el qui "escrivía los noms d'aquells qu[an] avien reebut bapisme": *ibidem*.

els batejats no van romandre a l'alqueria, atacada pels musulmans insurrectes, sinó que es dispersaren per diversos llocs propers, com Morvedre i Borriana⁷.

A Cocentaina hi hagué un incident greu el 1278, menys de dos anys després de liquidada la revolta i mort al-Azraq. L'únic testimoni que en fa referència és massa breu i confús per a compondre una idea segura del que hi va passar. Sembla que van ser presos –encara que potser caldria dir segrestats– un grup de convertits el dia de sant Vicent, data que suggereix una efervescència religiosa, en una zona de frontera castigada per la guerra, i que desembocaria en un acte violent. El justícia de Cocentaina, sense descartar un manament reial, es proposava fer-ne la investigació corresponent a fi d'identificar els culpables. Un tal Bernat assegura, el 10 de febrer, que ell no va participar en el *malefici*, ocorregut dinou dies abans. Mentre busca els testimonis que en certifiquen la innocència, un veí seu, Llop Ortís, l'avalua amb una ferma i l'assumpció d'una pena de 200 morabatins en cas d'incompareixença⁸. En aquest obscur afer hi hagué ferits pel mig, com es desprèn de l'assentament immediatament posterior del llibre del justícia en què, *Martín Pérez, batejat, perdona a Ferrando tot mal e naffres que a el feés ni digués, e promet que negun temps a el ni a els seus nulla demanda no farà*⁹. Els batejats estaven en el centre de les mirades dels vells cristians.

De vegades, alguns musulmans, encalçats per deutes o inculpats per delictes greus, es refugiaven a l'interior de les esglésies, amb l'esperança que el baptisme que s'afanyaven a demanar els empararia. Els legisladors, més preocupats per l'acció de la justícia que per la sinceritat de la conversió, introduïren als Furs de València una disposició per la qual tots aquells, tant jueus com sarraïns, que es ficaven a les esglésies, *per ço que pusquen esquivar e estorçre de la pena del malefici de què seran encolpats, e que no sien tenguts de pagar los deutes en què seran obligats*, serien forçats a pagar o a assegurar el que devien, i no rebrien el baptisme fins que així ho fessen *o seran desencolpats e purgats d'aquel malefici del qual eren encolpats*. Jaume I, però, va esmenar el fur. El sagrament no podia ser ajornat de cap de les maneres, *mas quan seran batejats, sien tenguts de respondre al crim e de pagar ço que deuran*¹⁰.

⁷ Josep Torró ha analitzat aquest clima de terror derivat de la “guerra dels sarraïns” del 1276-1277, i com companyies d'almogàvers assaltaren moreries que mai participaren en la revolta, amb la finalitat de capturar els seus habitants i vendre'ls com a “moros de bona guerra”: Torró 2008, pp. 465-471. És ben probable que aquests “moros de guerra” fossen el miler de “peons moros” que, segons el *Llibre dels fets*, van córrer Lliria, procedents, tal com suggereix Torró, de les aljames dels voltants, de la vall del Túria, la del Palància o la serra d'Espadà, a les quals caldria afegir les de la Plana Baixa. Les represàlies posteriors provocaren captures i vendes de moros com a esclaus, fugides i robatoris de bestiar: Torró 2020, pp. 43-44.

⁸ Torró 2009, p. 371.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Colon, Garcia 1974, vol. II, p. 83.

¿Què és el primer que s'exigia als batejats? Abandonar el lloc de residència mentre havien estat moros i evitar els contactes amb els antics correligionaris. La separació radical de moreries i aljames facilitaria l'adopció de la nova fe, a ulls de les autoritats civils i eclesiàstiques. Però fallava la catequesi, la que s'havia de fer des de les mateixes parròquies, a pesar de la provisió de la corona en què delegava en el bisbe de València i els dominicans la visita, la instrucció i la correcció dels neòfits del regne, instant els oficials reials a empènyer els batejats a oir els sermons dels frares, amb el càstig dels infractors. Podia ser que fins i tot entre les files dels conversos sorgís un ardent missioner del cristianisme, tal com s'infereix del guiatge estès a favor de Jaume Peris, *baptizatum, de sarracenorum secta ad fidem nostram catholicam est conversus*, amb tota llibertat per moure's arreu dels dominis del rei per predicar a moros i jueus i convertir-los a la fe cristiana¹¹. Però allò cert és que els mitjans posats per a la recepció dels convertits foren escassos, tant en l'ordre espiritual com material. Il·lusòriament creien que bastava amb traure'ls dels ambients on havien nascut i criat, allunyar-los de les mesquites i dur-los cap a les esglésies per garantir l'èxit de la conversió. Ramon Conesa, *divina gratia operante modo de novo christianus factus, qui tempore quo sarracenus eram vocabati Mahomat Abenzeit*, Margarita, Aye mentre havia estat musulmana, i el fill d'ambdós Martinet, prometien al prevere de la catedral de València Ramon Conesa –de segur que el padri– *quod nos nunqua morabimur seu degemus inter sarracenos in moreria Valentie neque [alteri], neque cum ipsis participabimus aut vivemus*¹².

No pocs embolics fiscals suscitaven les conversions. ¿Havien de pagar com a moros, com fins llavors havien fet, o com a cristians? I si en virtut de la seua nova professió religiosa havien d'abandonar les aljames i les moreries on residien, ¿podien retenir les possessions, les perdien o havien de ser alienades de seguida? Els materials documentals que ens han pervingut no donen la mesura dels abusos. Jaume I va insistir en diverses ocasions en la conservació de les propietats mobles i immobles dels neòfits, una reiteració indicativa de les arbitrietats comeses particularment pels senyors territorials¹³. Però també les perpetraven els oficials reials. I així, Pere el Gran havia de

¹¹ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 205, f. 174v (26-VI-1308).

¹² El matrimoni tenia un deute pendent amb el prevere, de manera que tot el que d'ara endavant poguessen guanyar del seu treball ho posarien en mans seues, “excepta et de competenti provisione nostra”. Arxiu del Regne de València, Protocols de Jaume Martí, núm. 4.177 (17-IX-1305). Ramon Conesa va ser durant diversos anys el paborde de l'Almoïna de la Seu de València, raó per la qual aquesta institució benèfica seria coneguda com l'Almoïna d'en Conesa.

¹³ Ara bé, el rei deixava ben clar que el conjunt de les terres que integraven l'explotació, l'*hereditas*, a diferència dels béns mobles, pertanyien al fisc: “Si aliquis sarracenus se fecerit christianum, quod possit habere suppellectilia et alia bona mobilia sua omnia; sed hereditates sunt nostrae et nostrorum et possimus eas dare sarracenis et non christianis”. Si més no és el que succeïa en la regió de Xàtiva: Burns 1960, pp. 340-31. Amb tot, Jaume II anul·la aquesta disposició el 1297.

nomenar l'1 d'abril de 1281 un jutge perquè intervingués en la causa que es menava entre Jucef Avinçaprut, com a batle de Morvedre, i els *baptizatos* de la vila, *super facto domorum quas ipsi baptizati tenent in morarie nostra Muriveteris*¹⁴. Deu anys després, la Cancelleria expedia un manament enèrgic de l'infant Alfons dirigit als jurats i al batle d'Alzira, pel qual els instava no sols al compliment del privilegi concedit als convertits sinó al retorn d'aquells béns, inclosos els blats, que els haguessen estat presos¹⁵.

Els batejats eren un col·lectiu tan fràgil que de poc servien les ordres i els renys dels reis. A Xàtiva, excessos similars es repeteixen el maig de 1314 contra almenys deu batejats a càrrec del batle, en haver-se emparat de les *domos quas habebant in moraria Xative et hereditates quas habebant similiter in orta dicte ville et quedam superllectilia eorum*. Jaume II ordena la venda de les cases que tots ells posseeixen a la moreria en el termini d'un any, però mentrestant hi podrien viure, sempre que *non conversent* amb els moros de la moreria¹⁶. Els oficials reials i senyorial, davant problemes concrets, de caire civil, dubtaven si aplicar als batejats la condició de cristians o la d'antics musulmans. Era un dubte interessat, perquè solia tenir a veure amb la recepció d'impostos o rendes. Aparisi de Verdú, de Castelló de la Plana, va haver de suplicar a la corona la restitució dels béns que havia heretat dels seus parents difunts, en particular de la mare, *qui fuerunt ex secta Mahometi*. Sembla que el batle els havia pres davant la intenció d'Aparisi de vendre'ls als cristians, operació prohibida per privilegis reials. Però el batejat va aconseguir el permís de Jaume II, sempre que els musulmans de la moreria no poguessen pagar el preu corresponent o no n'estiguessen interessats, i sempre que satisfés els impostos pertinents a estimació del batle¹⁷.

L'experiència demostrava que els qui havien fet el pas de l'abjuració no trobaven cap al·licient a l'altra banda. En canvi, tot eren dificultats, començant per les econòmiques, que entrebancaven la plena inserció social. Els cristians no oblidaven mai d'on provenien, mentre que els antics coreligionaris no els perdonaven l'apostasia. N'hi ha que abraçaren de nou

¹⁴ *Ibidem*, p. 347.

¹⁵ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 85, f. 134 (7-IV-1291).

¹⁶ Els noms dels batejats són Pere de Rocafort, Jaume Saguàrdia, tot un mestre d'obres que intervén el palau del Real de València, Pere Pic, Francesc Escrivà, Bartomeu Pic, Bernat de Busargues, Perpinyà Destorrent, Bernat Ferrer, Pere Daviu i Andreu Figuera, cognoms gairebé tots pertanyents a famílies de prohoms de Xàtiva: Terol 2017, p. 760.

¹⁷ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 162, f. 260 (26-V-1317). La violació dels drets dels convertits es repetiren sense que la corona pogués frenar les actuacions dels seus subordinats. Per aquesta raó el 1374 es va introduir la rúbrica als Furs "que ls béns dels infels qui s convertexen a la sacta fe christiana, a aquells no sien tols ne levats", d'acord amb el privilegi concedit per Jaume I, atès que "los oficials reals, no contrastant lo dit privilegi, se prenguen e s'occupen los béns de tals conversos". Colon, Garcia 1974, p. 34.

l'islam. Òbviament la retracció només era possible en el marc d'una fugida cap a Granada o el nord d'Àfrica, perquè els hi anava la vida. Per el Gran va concedir a Mahomat de Sale, caid de la moreria de València, l'obrador que va ser de Guillem Ramon, *baptizati, qui ut dicitur ad sectam Mafumeti est reductus*¹⁸.

3. EL TREBALL I LA FAMÍLIA

Les escasses notícies disponibles no permeten delinear el traç econòmic dels neòfits amb nitidesa, ni molt menys establir cap mena de comptabilitat en els negocis i activitats en què s'involucraven. El fet de la conversió els havia d'allunyar necessàriament de les aljames rurals, on la convivència hauria estat tensa, farcida de tensions i maliances. La residència dels *batiats* era preferentment urbana, a la ciutat de València i a les viles de la colonització. Hi tenien més possibilitats de passar desapercebuts que a les petites alqueries senyoriales¹⁹.

Urgits com estaven d'aconseguir una ocupació estable, amb la qual superar la marginació inicial i l'estigma del passat musulmà, els centres urbans oferien als conversos millors oportunitats que al camp, en qualitat d'operaris, d'intermediaris i fins i tot d'especialistes. A la València de 1282 hi ha, si més no, dos mestres de trompes, Pasqual i Bernat²⁰; dos anys abans, Arnau Mercer és picador d'arròs²¹; el 1287, dos batejats, un espadador de lli i l'altre *beinador* es barallen amb ganivet i espasa²²; Ferrando Catxim és ferrer i posseeix el 1300 el seu propi obrador²³; Pasqual Abbet és *coopetarius* de Bernat Algezi de Paterna, sens dubte un altre batejat, com suggereix el cognom²⁴; Jaume Saguàrdia, en qualitat de mestre d'obres de Xàtiva, intervé el 1314 en la construcció del palau reial²⁵. ¿I les dones? Encara més difícil de trobar-les en el món laboral, el lleu rastre deixat per Joana d'en Barceló

¹⁸ L'obrador, situat en la dita moreria, afrontava amb tres tendes de cristians. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 40, f. 163 (21-XI-1289).

¹⁹ Òbviament no exclou la possibilitat de domiciliacions rurals, que vulneraven del tot la separació i allunyament dels convertits respecte de la família, els amics i el veïns. A Almudaina (Comtat), l'abril de 1318 residia un Pere Abraham que, pel nom i el cognom és inequívocament un batejat: "Ramon de Pujaçons és condemnat en pena del quart a Pere Abraïm en certa quantitat per raó de la cessió que Pere Abraïm tenia empara". Arxiu Municipal de Cocentaina, Llibre del justícia (1316-1138), ff. 97v-98r.

²⁰ Guinot, Diéguez, Ferragud 2008, p. 345.

²¹ *Ibidem*, pp. 189-190.

²² Silvestre 2008, pp. 861-862.

²³ Terol 2017, p. 754. Un altre batejat, Ramon Torner, posseeix també un obrador en la moreria. *Ibidem*, pp. 754, 759.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, p. 760. Cognoms com "Estorer" (*Astorerius*), "Torner", "Tintorer" o "Esparter" deuen procedir dels oficis dels seus portadors, tots quatre de la ciutat de València.

indica que elles també, com les cristianes de natura de les llars humils, miraven d'obtenir ingressos suplementaris per als seus nuclis familiars o de reunir un modest capital per al dot que garantís un futur i ansiejat matrimoni. Joana d'en Barceló fa de revenedora, com tantes dones de la ciutat de València, les intervencions de les quals agilitzen les transaccions quotidianes. Un dels primers establiments de la capital del regne, del 14 d'octubre de 1296, comina els revenedors i *revenedrius*, a comprar dins dels murs de la ciutat i als ravals oques, gallines, coloms, polls i altra volateria a partir de migdia²⁶. Joana, precisament, va revendre polls, gallines i peix al forner Pere Massó: *venia pols e galines (...) dix que és acostumada de vendre... li vené per II vegades pex... lo qual pex ela à costumada de revendre*²⁷. La residència urbana no suposa cap limitació per a treballs agraris ni per a la reunió d'una petita explotació. A València i, no cal dir, a totes les viles valencianes, llauradors i jornalers representen una part notable del veïnat. Com a *hortolà* Bernat Martí conrea si més no una parcel·la de Pere de Sarrià a la tercera part dels fruits, situada a Beniaman, en l'horta de València²⁸. Si Ferrando, batejat de Cocentina, mena un bou, una vaca i un vedell del seu cunyat Hamet ben Hualit, que ha romàs musulmà, el seu veí Pere, té almenys una vinya, que ven a Jaume de Bosc²⁹.

De tant en tant compareixen a les corts del justícia com a deutors, sempre de quantitats ben modestes. Cal interpretar-ho no com un marcador de pobresa, sinó com un signe de normalitat i de confiança per part dels qui han tancat amb ells les transaccions. La morositat és habitual en les compres a terminis, les obligacions i els préstecs. Els préstecs òbviament van a càrrec de jueus: el mestre de trompes Bernat deu 9 sous de capital amb els interessos; na Maria, 5 sous, i na Germana, d'altres 5, i per a cobrar-los els prestadors fan córrer les penyores que havien servit per a la subscripció del manlleu: una enclusa de ferro, una flassada blanca, llistada de colors vermell, groc, negre i blanc i una *entrellenca* llistada –segurament un tipus de drap³⁰–. El deute de Pere ascendeix a 32 sous, equivalents el 1283 a quinze o més jornades de treball, i per a saldar-los el corredor posa a la venda un cot de bifa –una tela clara i lleugera– de dona i una capa llistada, totes dues peces de Saint Denis, o siga, d'importació³¹. Pere, sens dubte, no s'arreglera entre els miserables de la ciutat.

²⁶ Entre 1296 i 1345, els jurats de València dictaren fins a tretze bans relatius als revenedors i revenedores. Furió, Garcia-Oliver 2007.

²⁷ Silvestre 2008, p. 862.

²⁸ El document, del 3 d'abril de 1284, no especifica que Bernat Martí fos batejat, cosa que sí succeeix en un altre assentament del justícia de València: Gregori, Garcia-Marsilla, Pujades 2008, p. 693.

²⁹ Els documents són del 3 de juliol de 1277 i del 27 de novembre de 1290: Torró 2009, pp. 318, 583.

³⁰ Documents del 12-XI-1282, 5-I-1283 i 5-III-1283: Guinot, Diéguez, Ferragud 2010, p. 345; Gregori, García-Marsilla, Pujades 2008, pp. 386, 422.

³¹ *Ibidem*, p. 477.

Molt menys s'entrelluquen enfonsats en la misèria Berenguera, la viuda d'Huguet de Romaní, i el seu fill Huguet. Si deuen 160 sous a Pasqual Barbastre, veí de València, *ratione mutui quod nobis fecerat*, és perquè poden avalar-los no sols amb béns mobles sinó també immobles. Com a garantia del préstec li cedeixen en penyora una casa a l'alqueria de Russafa, el lloguer de la qual serà ingressat per Barbastre. Dit d'una altra manera: en el lloguer hi van els interessos, una fórmula hàbil per a defugir la usura. Ara bé, a més de posseir patrimoni, disposen d'avaladors de l'operació, detall revestit d'importància des de la perspectiva de les solidaritats col·lectives i la confiança cap a Berenguera i Huguet. A precis seus *—precibus nostris—* Pere Mir, tot un ciutadà de València, s'ha constituït el 29 d'octubre de 1297 en *debitorem et principalem paccatorem cum omnibus bonis nostris*³². L'any següent, el 24 d'octubre, deuen ja haver retornat el préstec perquè en aquest dia Berenguera i Huguet recuperen la casa de Russafa que *ratione dicti mutui nobis habitatione dictarum domorum seu logerium ipsarum dum eas teneretis vestri pignori obligatas*, i procedeixen a la cancel·lació de qualsevol demanada judicial que mare i fill poguessen instar contra Pasqual Barbastre³³.

No sempre, però, els conversos se situen en el cantó dels deutors. Bononat Ricart està obligat al convers Guillem Roda en 30 sous, i el liquidarà mitjançant el lliurament d'una masmudina censal –7 sous– que li fa un llaurador sobre un tros de vinya³⁴. Així doncs, tot i que de forma indirecta, els batejats perceben censos emfitèutics de vells cristians, un pas enorme d'insercions afortunades³⁵. Més rotund és el cas de Joan d'Osca, que posseeix diverses vinyes a la partida d'Andarella, en plena horta de València, les quals el justícia fa subhastar i vendre a instància d'un creditor per preu de 563 sous³⁶. Si gestiona vinyes, vol dir que disposa dels atifells necessaris per a la vinificació, com les 6 gerres que també són posades a la venda per un deute³⁷.

³² Arxiu del Regne de València, Protocols, núm. 16.927.

³³ *Ibidem*, núm. 16.926.

³⁴ Document del 7 de maig de 1284: Gregori, Garcia-Marsilla, Pujades 2008, pp. 658-659.

³⁵ Els batejats també romanen atents a la compra de béns de segons mà o d'oportunitats que es presenten en les almonedes. El 27 d'agost de 1283, Pere adquiria “erbacuc, que era en I cabaç e I sach” per 18 diners. Segurament és herba cuquera (tanarida o *Tanacetum vulgare*), amb propietats vermífugues, i si és així potser Pere era un curandero o pretenia revendre-la a efectes medicinals. *Ibidem*, p. 524.

³⁶ D'aquesta suma, 400 sous seran per al creditor, 100 per a pagar la pena del quart i la resta per a Osca: Guinot, Diéguez, Ferragud 2008, pp. 251-252 (III-1282). Un altra vinya va ser posada a la venda per a pagar un deute de 37 sous més altres 60 de la pena del quart: Gregori, Garcia-Marsilla, Pujades 2008, p. 401.

³⁷ El deute provenia de les despeses d'un plet que mantenia amb Pere Llopis. *Ibidem*, p. 442. Hi ha un Joan d'Osca, ciutadà de València, que juntament amb Jaume Ferrer i el notari Bernat Galceran compraren a Mossé Alcostantini el delme de l'hortalissa per 710 sous. No hi ha garanties que es tracte del mateix, però tampoc per desestimar la possibilitat. *Ibidem*, p. 640.

Amb tot, la inserció hauria fracassat sense la fundació d'una família segons els patrons cristians. Després de la conversió, a l'hora de contraure matrimoni no es presentava cap més entrebanc que la disponibilitat de candidats i, sobretot, de candidates amb una mínima reserva de béns per a la reunió d'un dot, sense el qual no haurien pogut casar-se. En les primeres generacions quedaven descartades unions entre vells i nous cristians. La frontera ètnica i el prejudici religiós actuaven de barreres gairebé infranquejables. En l'únic cas registrat en un protocol notarial, la parella ha acudit a la germania per comptes del model dotal. Jaume Estorer i Francesca, *neophiti*, residien en una casa de l'Almoïna de la seu de València i el 26 de maig de 1307, de voluntat i consens d'amics seus, tancaven un contracte de germania³⁸. L'absència de progenitors per part de l'un i l'altra suggereix al seu torn la mútua procedència de famílies truncades, sense descartar la conversió dels dos joves al marge de la voluntat dels pares, fidels encara a l'islam. La precarietat dels lligams familiars i potser també la migradesa dels béns reunits per ambdós, deuen estar al darrere de l'opció per la germania, on els béns eren posats en comú i repartits en dues parts iguals a la mort d'un dels dos cònjuges³⁹.

Hi ha dones casades abans de la conversió que van témer per la integritat dels seus *acidacs*, com s'anomenaven els dots entre els musulmans valencians. En alguns casos s'havien perdut, arran de les turbulències de la guerra i calia escripturar-los de nou, ara en versió catalana traduïda de l'àrab; en d'altres, la previsió de futurs problemes els aconsellava una actualització mitjançant el reconeixement del marit de la quantitat vessada a l'antic acidac. Així va obrar Aye, a qui hem vist més amunt batejada com a Margarida, quan va acudir el 17 d'octubre de 1305 al notari Jaume Martí perquè el seu marit Mahomat Abenzeït, ara Ramon Conesa, reconegués el seu dot de 80 besants d'argent, equivalents a 266 sous i 6 diners, i altres 300 sous en roba i altres béns:

tempore quo vobiscum contraxi matrimonium atulisti mihi pro dote seu arra vestra octuaginta bisancios argenti et roppam seu res valentes trescentos solidos regalium Valentie. Idcirco laudo, concedo, approbo et confirmo vobis, dicte uxori mee, et vestris cum presenti publico instrumento ritu cristianesco dictam dotem et inde me a vobis teneo per paccatum et contentum⁴⁰.

Ramon Conesa va assegurar el retorn del dot sobre els seus propis béns mobles; evidentment no en posseïa d'immobles. El matrimoni de

³⁸ Arxiu del Regne de València, Protocols de Jaume Martí, núm. 2.812.

³⁹ Fa la impressió que la germania predominava en la societat posterior a la conquesta sobre el règim de separació de béns. Així ho ha vist Josep Torró per al cas d'Alcoi, amb un total del trenta-dos contractes entre 1296 i 1303 registrats pel notari Pere Miró: Torró 1992, pp. 116-117.

⁴⁰ Arxiu del Regne de València, Protocols de Jaume Martí, núm. 4.177.

Margarida i Ramon devia ser recent, atès el diminutiu aplicat al fill, Martinet, el qual ja degué rebre directament el baptisme.

La insistència sobre els dots, la cura per preservar-los i sobretot l'interès per recuperar-los es presentava amb tota la seua urgència a les viudes. Una volta recuperats, tant podien disposar d'un capital, habitualment discret, per als temps difícils que s'hi veïnaven, com acudir a un segon matrimoni, en particular les més joves. Si hi havia fills de menor edat pel mig, no dubtaven de desembarassar-se'n a través de contractes d'afermament. Maria, ja batejada, viuda de Mahomat Amira, compareixia davant del justícia de València el 2 de juny de 1305 per al nomenament del ciutadà Berenguer Bruguera com a curador dels seus menuts Caterina, Ramonet i Jaumet, *quantum ad afirmandum tempum cum dominum seu dominis causa servidendi vel discendi officium aliquod, ministerium sive artem*. La legislació foral, en tot allò que es referia a les viudes, les protegia, independentment dels seus antecedents islàmics. El dot el gestionava el marit, però mai la dona no en perdia el dret i l'havia de recuperar si l'espòs el premoria. Jaume II, a petició de l'aljama de Xàtiva, va ordenar que en cas que els batejats haguessen obligat béns, tant a cristians com a jueus, per garantir el dot de les esposes convertides, aquests béns servissen abans que res per pagar a elles el dot⁴¹. La dona conversa, doncs, com la cristiana o la jueva, tenia prelación sobre qualsevol altre deutor en cas de deutes del marit o comptes pendents amb la justícia, fins i tot per davant de l'erari reial. Abans que es procedís a la venda dels béns d'Ato Rossellop, per l'homicidi perpetrat en la persona del rector de Sollana, la seua dona Jauma es presentà el 22 de desembre de 1316 davant el justícia de València per fer valer el *ius quod asserit habere in bonis predicti mariti sui*. En conseqüència, el justícia va assignar Guillem de Font, carceller de la presó de la ciutat, la representació de Jauma *quantum ad causam seu questionem quam dicta Jacma contra bona dicti mariti facere seu movere intendit ratione dotis et agument seu iuris alterius (...) competit*⁴². Sobre el dot descansava en bona mesura el present i el futur de les famílies.

4. UN COL·LECTIU CONFLICTIU

Ni el filtre de la fortuna ni el de la confessionalitat servien d'antídots eficaços contra la temptació de subvertir la llei. Les transgressions, en particular la violència, era patrimoni de rics i pobres, de moros, jueus i cristians. Sens dubte, els arravataments violents es multiplicaven entre els grups més

⁴¹ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 174, f. 76 (6-V-1314).

⁴² Arxiu del Regne de València, Justícia Civil, núm. 19.

vulnerables, però es reproduïen així mateix entre els sectors benestants. Al cap i a la fi, la violència emergeix en un sistema de relacions on la “fama”, l’honor, és un bé irrenunciable. Tot i ser directament proporcional al grau de riquesa, aquest valor social s’ha difós entre els esgraons més humils. I la manera immediata, espontània, de solucionar qualsevol vulneració de l’honor és mitjançant una resposta agressiva, o la corresponent denúncia a la cort: el batejat Joan d’Osca presentava un clam contra Joan de Saragossa, saig, perquè *a tort e sens rahó e injuriosament e públicament denant lo noble en [Feràndiz] e d’altres molts, e dix e apellà contra aquell robador*⁴³.

Això no obstant, resulta ben significatiu que allà on el rastre dels batejats apareix amb més freqüència és a les corts del justícia a resultes d’actes delictius. La violència, els robatoris, una sexualitat desordenada, l’homicidi fins i tot, no poden ser sinó símptomes d’una inserció mal resolta, protagonitzada per unes dones i uns homes situats al llindar de la pobresa. Cal no descartar que amb una ocupació permanent, ingressos regulars, un matrimoni estable i la plena acceptació en les xarxes de sociabilitat local, les que van de les confraries a la festa, les ocasions per a vulnerar les lleis i les ordenances locals haguessen disminuït, o fins i tot desaparegut.

Quadre 1. Delictes dels batejats (1277-1318)

	AMB CRISTIANS VELS	ENTRE BATEJATS	AMB JUEUS	MOROS/ BATEJATS	TOTAL
BARALLES	5	1	1	3	10
FURTS		1			1
TALES	1				1
VIOLACIONS				1	1
SODOMIA				1	1
HOMICIDIS	2			1	3
TOTAL	7	2	1	6	17

Òbviament l’estadística és molt pobra, i cal contemplar-la només a efectes d’inventari, en tant com reporten denúncies recollides als llibres dels justícia de València i Cocentaina i en volums discontinus. De tota manera, el fet que solament en dos casos la conflictivitat sorgís dins el mateix col·lectiu de batejats, adverteix que probablement els problemes els tenien més que res amb els *altres*, fet que reforçaria la perspectiva d’una acceptació a contracor pels cristians vells, els jueus i els antics correligionaris. Els clams malauradament

⁴³ Silvestre 2008, p. 879 (13-IX-1287).

solen callar les causes de les desavinences, silenci que es repeteix entre tots els grups ètnics. Sempre hi ha una raó de fons que s'esquiva, perquè podria perjudicar el testimoni, encara que la part damnada hi al·legue l'absència de cap motiu concret. Aparici, el fill de Pasqual Ferrer, havia tingut *noves* al mercat, prop del forn d'en Polo, amb un fadrí, *que vestia una saya càrdena*, i amb Jaume Bertran, batejat, *entre vespres e completa*, és a dir, cap al capvespre d'un dia de Quaresma de la darrereria d'abril de 1280. La gernació, el tràfec, la cridòria, la barreja de sexes, edats i confessions, feien de la Plaça del Mercat un lloc propici per a les discussions, les *noves*, que acabaven en brega: *y havia de C persones a ensús con la dita baralla fo*, diu n'Eiximeno de Llinares, com a testimoni⁴⁴. Na Narbona, casada amb Guillem Nabal, és la qui dona la millor informació:

lo dit fadrí –el de la saia morada– tenia coltell tret contra lo dit Aparici. E, estant sobre açò, com lo dit Aparici se contenia ab lo dit fadrí e ab lo dit Jacme Bertran, aquel Jacme Bertran baxà's a una pedra e ferí d'aquella al dit Aparici d'un colp en lo cap, del qual lo nafrà d'una nafra, axí que encontinent rayà la sanc; com aquel ac feít lo dit colp, lo dit fadrí fugí d'una part e aquel Jacme d'altra. E encontinent, lo dit Aparici, qui's sentí nafrat, tragué coltell contra lo dit Jacme e encalsà'l darrer, e volc-se'n entrar en l^a casa e no poc, can fo prop aquel Aparici ab lo coltell tret, e aquí anà's corrén a aquel ab lo dit coltell e nafrà'l d'una nafra en lo braç prop de la mà, so és saber, en la esquerra⁴⁵.

Les dones, no cal dir-ho, no quedaven al marge de les renyines de cada dia, sorgides d'una convivència difícil. A la primeria d'octubre de 1287, Francesca va descarregar tota la responsabilitat sobre Marieta, ambdues batejades, perquè:

a tort e sens raó e injuriosament, pres aquella ab dues mans als cabellse, tiranaquellapelscabells, gità-laenterraedonàeferíaquella ab los puyns e ls peus de XX colps ensús el cors, e mordé aquella ab les dens en la boca, axí que li'n levà, ab les dens, de la carn de la boca e (...) a escampament de sanch⁴⁶.

Ningú, dona o home, no s'acarnissa d'aquesta manera tan esfereïdora sense una raó de pes. L'al·lusió a l'*escampament de sanch* amb què Francesca tanca la seua breu relació, no era gratuïta per tal com buscava reforçar la imatge

⁴⁴ Gregori, Garcia-Marsilla, Pujades 2008, p. 135.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 137. Com que la baralla es va produir al mercat, el nombre de testimonis femenins, sis, és superior als masculins, quatre. De tots els deu testimonis, només dos, na Narbona i na Urraca, dona de Borràs Fuster, identifiquen Jaume Bertran com a "batiat", mentre que els altres ho ometen.

⁴⁶ Silvestre 2008, p. 914.

del dany físic i accentuar la culpabilitat de l'agressora. Aquesta mateixa intenció es repeteix al clam que pocs dies després presentava un cristià anomenat Sanxo contra els batejats Joan, espadador de lli, i Garciola, *beinador*, perquè:

lo dit Johan, ab costaler treit, e lo dit Garciola, ab espa treita, requeriren e encalsaren aquel dins los murs de la ciutat. E lo dit Johan, espadador, ferí aquel d'un colp ab lo dit costaler el muscle, del qual lo nafrà d'una nafra de la qual està en perill de mort⁴⁷.

La gravetat de la persecució i l'atac i, per tant, de la pena, venia agreujada pel fet d'haver-se produït dins la ciutat de València, encerclada per les muralles.

La malvolença pot ser neutralitzada per un acord de les parts. El més freqüent és acudir a homes bons perquè imposen un arbitratge o simplement mesures conciliatòries que eviten, de passada, el pronunciament rigorós i oneros de la justícia. Si no es trobava una solució ràpida i efectiva, el rancor podia derivar en assalts i destruccions, *tales* de les possessions de l'adversari. En aquest sentit, Domingo de Fraga denunciava al justícia de València el 4 d'agost de 1287 l'hortolà Bernat Martí, batejat, perquè uns dies abans:

de nuyt escura, vench al meu ort, lo qual he el terme d'Algeròs, e violentament e amagada entrà dins lo dit ort e feu aquí talla, ço és, que talà una figuera verdal ab coltell, la qual cosa no volgra per C sous de reals, e talà encara e abaté moltes nous de I noguer que és dins lo dit ort⁴⁸.

Amb morts pel mig, la intervenció de la cort era inevitable. El batejat, davant la llei, tenia els mateixos drets i les mateixes seguretats que un cristià. Berenguer Alazraq va ser sentenciat a pena de mort per l'homicidi de Domingo Mateu, però apel·là la sentència i en va ser absolt⁴⁹. L'absolució també es podia obtenir per via d'una remissió reial, sempre a canvi d'una composició monetària. Llop Espadador, un neòfit de Morvedre, acusat pel batle d'haver mantingut relacions sexuals amb Aixux –*habuerant rem cum Axux, sarracenam*– es va salvar així d'una pena severa, atesa la prohibició rigorosa de contactes carnals dels cristians amb sarraïnes, i Llop ho era en virtut del baptisme⁵⁰.

⁴⁷ *Ibidem*, pp. 861-862.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 852.

⁴⁹ La notícia del 19 d'agost de 1308 és gairebé il·legible per l'estat del paper, però l'important és ressaltar la capacitat d'un convers com Berenguer Alazraq amb què es movia pels viarans de la justícia, en tant com va presentar una apel·lació contra la sentència donada per Berenguer Ricart, com a jutge delegat pel justícia de València. Arxiu del Regne de València, Protocols de Jaume Martí, núm. 2.871.

⁵⁰ La notícia és del 4 de maig de 1312: Terol 2017, p. 755. A 3.000 sous, una enorme quantitat per a l'any 1318, ascendeix la composició que hagueren de pagar els divuit musulmans in-

Tot i no quedar explicitat a les denúncies, el grup d'edat bregós per antonomàsia és el dels *fadrins*, els joves que romanen per casar i en una situació inestable. Marieta, tal com revela el diminutiu, ho era per descomptat. I també devia ser-ho Goçalbo de Cocentina quan va ferir Jucef, en una baralla, doncs, entre un batejat i un musulmà. El pare de Jucef, Hamet Pescuyal, ho presentava com una envestida exclusiva de Goçalbo d'aquesta manera:

dijous, la nit present passada, el tramès son fill Jucef que cercàs a son fill Alii, e axí com l'anava cerquan fo nafrat lo dit Jucef d'una pedra ell cap, del qual colp és perill que·l dit fill seu muyra, segons que manifestament apar.

El justícia no tardà gens a prendre i empresonar Goçalbo. El perfil d'un jove sense ocupació permanent i sense lligams familiars es desprèn de la segona part de la denúncia, quan Pescuyal, després de demanar la investigació del *malefici*, afegia *que quan ac nafrat lo dit fill seu, que isqué de la villa no per la porta, mas per los murs, trencant los murs de la villa, e anà jaure de fora a les eres*⁵¹.

Goçalbo, Marieta, Francesca, Joan, Garciola o Jaume Bertran, Berenguer Alazraq, no eren delinqüents⁵². La vehemència juvenil, el codi de conducta que no tolerava cap mena d'afront, els duia a la baralla. Només la reincidència podia abocar-los a una marginació definitiva. Guillem, el tender, va estar a punt de caure-hi, però pogué sortejar els cercles de la delinqüència. Els seus companys de malifetes eren cristians sense ofici ni benefici. Com que havia pertangut a aquestes colles de mala vida, el seu testimoni resulta de gran valor en la cort de justícia per a dibuixar la silueta de presumptes bergants. Així, arran de la baralla amb coltells entre Ferrer, també batejat, i Ramon, fill de Jaume Jacob, en presència d'altres com Adamet, Tomaset, Pedrolo i Joan, el fill d'en Rastany, confessa el 5 de maig de 1280 que:

sap per cert e à vist e estat present per molts de dies e per moltes de vegades de IIII ans a ençà, que Johan, fil d'en Rastayn del Temple, e Pedrolo, fil d'en Johan Périz, e Thomàs Eximéniz e Adamet, testimonis donats per en Ramon, fil d'en Jacme Jacob, beven e an acostumat de beure per tavernes; e que cascun d'aquels s'enbriaguen sovén en taverna; e que són jugadors e juguen per tafureries, e jugant an dit mal de Déu e de santa Maria; e que són

volucrats en la mort de Pere Sabata, batejat, i del seu germà Movem, sarraí d'Alberic, mort que ens situa sobre el doble plànol de l'enemistat entre moros i batejats i el de la solidaritat familiar entre un germà convertit i un altre que ha romàs en l'islam: *ibidem*, pp. 760-761.

⁵¹ L'incident és del 28 de juliol de 1289: Torró 2009, pp. 522-523.

⁵² Tampoc Guillamó Marc, que va ser denunciat el 18 de març de 1311 per Jaume Peris per haver furtat en sa casa: Terol 2017, p. 755.

vils persones e que són alcavots, so és, que tenen per amigues qui s'o fan per diners en la raval; e van ab aqueles e ab vils hòmens per reals e per tavernes usan ab aqueles com alcavotz, e són pobres e de vil condició⁵³.

I si Guillem ho sap és *per ço com o ha vist e estat present per molts de dies e per moltes de vegades del dit temps a ençà que aquels ha privats e coneguts*⁵⁴. El passat fosc del tender Guillem, resolt amb la rehabilitació posterior, es palesa de nou quan Pere Saguàrdia, tancat en la presó de la cort, el requereix perquè el mateix dia del 5 de maig testimonie que Pere d'Almenara és un rufià. I, en efecte, Guillem afirma que aquest:

és vil persona, e pobre e jugador per tafureries; e que beu e à acostumat de beure per tavernes per moltes de vegades axí com a tafur; e que s despulla a yoch; e que diu mal de Déu e de senta Maria; e que s'embriaga, axí que n per lo sen, e que és alcavot de sa muler, axí que diu e consent a aquella que s'o fassa per diners⁵⁵.

5. CONCLUSIONS: UNA INSERCIÓ LENTA I COMPLEXA

Els qui per força o voluntàriament van rebre les aigües del baptisme es van trobar en un situació complicada. En principi, els cristians devien haver-los rebut amb els braços oberts. La religió de Crist es mostrava una vegada més vencedora, en aquesta guerra permanent, freda o intensa, contra els infidels. Sovint, a més, duïen cognoms llustrosos, presos dels prohoms laics i eclesiàstics que els havien apadrinat. Però no va ser així. Com passaria l'endemà de 1391 amb els conversos jueus, sobre ells queien sospites i prejudicis. No és fàcil d'un dia per a l'altre abandonar una dieta culinària, uns hàbits, una llengua, sobretot en el cas de les dones, una forma d'entendre la vida i la mort. Necessitaven temps i l'aprenentatge de les pautes bàsiques de la nova religió. La massa popular, amb la qual es relacionaven preferentment, amb prou feines podia servir de model, pecadora, violenta i ancorada encara en algunes pràctiques paganes, com denunciarà temps a venir sant Vicent Ferrer en les seues predicacions itinerants. Alguns convertits i convertides van topiar amb tantes reticències per part dels cristians que, en poc temps, viraren de la solvència a

⁵³ Guinot, Diéguez, Ferragud 2008, pp. 131, 140. Aquesta sexualitat transgressora roman en el temps. El 12 de juny de 1402, Joan Fernández i una dona anomenada Teresa, "conversa de moro", acusats d'haver estat amants, són caplleuats pel teixidor Antoni Ripoll i el paraire Pere Montferran. ARV, Justícia Criminal, 16, f. 4r-v.

⁵⁴ Ni tan sols tenim la certesa que el nom del tender siga Guillem, perquè l'escrivà sis vegades s'ha limitat a escriure només les dues inicials del nom i el cognom: G. A. Tot i que la compareixença és del 5 de maig de 1280, els primers testimoni aportats per Ferrer daten del 25 de març.

⁵⁵ Guinot, Diéguez, Ferragud 2008, p. 142.

la pobresa. Encara que el document és molt posterior, del 8 de febrer de 1437, és ben il·lustratiu de biografies truncades: Isabel Maça, la viuda d'Azmet Adnaxe de Benifairó, que havia pres el nom de Vicent Ferrer, en ser batejat pel dominic, hagué de dirigir-se al batle general del regne per tal d'èsser rebuda informació en sa viduihitat e encara de sa miserabilitat e pobrea⁵⁶.

Els pocs recursos disponibles, l'ocupació de treballs eventuais com a jornalers i en activitats escassament reditícies, els feia més vulnerables. Sobretot el batejat de la primera i segona generació era objecte d'un insult particularment feridor: *renegat*. Jaume I en demanava el càstig dels culpables, però la vexació s'estenia sense aturador. Fins i tot els cristians l'utilitzaven entre ells com a fórmula per rebaixar l'adversari: *Pagès, traïdor, fill (...), barba merdosa, renegat*, li etzibava Guillem Perfeita a Domingo Cerveró a la València de 1287⁵⁷.

Similar animadversió brollava en el si dels antics correligionaris. Entre els batejats contra la seua voluntat encara hi hagué complicitats. Tot i que després de la imposició del sagrament s'havien compromès a tallar qualsevol contacte, les amistats, el parentesc, la llengua parlada, records inesborrables, els lligava amb els qui persistien en la fe de Mahoma. Els uns i els altres continuaven mantenint contactes estrets, de manera que menjaven i bevien junts i els conversos dormien en les cases de l'interior la moreria. La denúncia que Guillem Moliner va presentar el 2 d'abril de 1274 per sodomites afectava dos batejats, Bartomeu i Pere Llopis, i quatre sarraïns, Salet, Azmet, Ali i Abrahim, cosa que fa pensar en una colla de joves o adolescents lliurats a aquest *nefandíssim* crim que ofenia els cristians més primmirats⁵⁸. Uns pocs anys més tard, el 1287, Sait Oratsale, de Quart, i la batejada Joana d'en Barceló, la revenedora esmentada més amunt, ajudaven a fugir Maimó, captiu i forner de Pere Massó, ciutadà de València⁵⁹. Les guerres d'al-Azraq havien provocat doloroses escissions familiars. Els qui no tingueren sort acabaren com a cristians, sense que la solidaritat se'n ressentís. Ferrando, batejat, va encomanar tres bous a *Hamet Aben Hualit, cuynat seu, que el les tragués e fosen seus mentre la guerra fos*⁶⁰.

Però el rebuig era radical enfront dels que abandonaven l'islam sense mitjançar cap coacció. Els musulmans que gosaren insultar o agredir els

⁵⁶ Arxiu del Regne de València, Governació, 2.260, 2.ª mà, f. 8.

⁵⁷ Silvestre 2008, p. 926. Les dones rebien el mateix insult. Na Toda denunciava Martí de Canet i la seua filla Sanxa per haver-li dit "puta renegada". *Ibidem*, p. 941.

⁵⁸ Guinot 2010, p. 85. L'homosexualitat entre els homes abans del matrimoni no era estranya entre els musulmans. Cf. Garcia-Oliver 2003, pp. 181-185.

⁵⁹ La fugida, segons Pere Massó, s'efectuà un divendres de bon matí, "ans de cort parada ab concel e ab obra e ab ajuda dels dit Çayt e de la dita bateyada". Silvestre 2008, p. 862.

⁶⁰ Garcia Lopes de Lerga s'havia apropiat dels bous "a tort e menys de nuyla rahons". Torró 2009, p. 318 (3-VII-1277). Tots dos abans havien concertat negocis conjuntament. El novembre de 1275, ja com a batejat, Ferrando li va donar per fiança el cristià Joan Alegre de tot el que li devia. *Ibidem*, p. 262.

neòfits serien jutjats per oficials cristians i no per Sunna i Xara, al marge de qualsevol privilegi anterior, ordenava Pere el Gran⁶¹. Són les mateixes aljames les que demanen al rei la prohibició que els conversos entren a les moreries. Quan els dirigents comuntaris requerien al monarca de barrar-los el pas, ho feien sens dubte perquè no arrossegaren d'altres al baptisme. El 5 de maig de 1314, l'aljama de Xàtiva es queixava perquè alguns neòfits:

ascendunt de nocte super parietes ravalli dictorum sarracenorum et intrant ipsum ravallum tam per dictas parietes quam per forarium eiusdem et alias eisdem plura redia inferendo ipsos sarracenos agravant multiplicint et molestant.

I el 21 d'octubre de l'any següent la d'Elx ho feia en termes semblants:

aliqui neophiti dicti loci, qui fuerunt sarraceni, contra voluntate dictorum sarracenorum intrant ravallum sarracenorum dicti loci et conversantur cotidie cum eisdem⁶².

Si algú decidia passar-se al cristianisme, el terratrèmol en la família, en l'aljama sencera on tothom es coneixia, era inevitable. El drama estava servit quan la conversió era estrictament individual, i la resta de la parentela continuava aferrada a la mesquita i a l'oració del divendres. ¿Per què ho feien? Els sentiments, les tempestes internes, són qüestions que les fonts documentals esquiven. Sens dubte, especulaven amb un benefici personal, superior al cost d'un pas tan transcendental en la biografia individual, amb repercussions en la família i la comunitat. De nou cal avançar-nos una mica en el temps, a la darrerria de 1377, per copsar la tragèdia que podia desencadenar una mudança d'aquesta envergadura.

Azmet Abenjare i Aixa estaven casats i vivien a la moreria de València. Devien ser tots dos bastant joves, sens dubte menors de 25 anys, potser fins i tot de 20 anys. Azmet no tenia cap ofici fix, sinó que es llogava per a feines eventuais. El seu retrat, doncs, s'acosta més al de la mancança —aquella mancança estructural que afecta amplis sectors urbans que viuen *pels marges del treball*⁶³—, que al de la suficiència. Un dia Azmet resol batejar-se, mentre que Aixa pren la determinació de romandre en la fe dels seus avantpassats. Quan Azmet es fa cristià Aixa estava embarassada, i ell prou que ho sabia: *la dita Axa havia dit a ell... que era prenyada en lo temps que participava ab*

⁶¹ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 50, f. 124.

⁶² En el primer cas, els batejats serien assotats com a exemple per a la resta, i en el segon el rei Jaume II insistia que “quod in dicto ravallo neque in domibus sarracenorum deinceps ipsi neofiti non comedant neque bibant aut in eisdem audeant pernoctare”. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 155, ff. 76r-v, 102v, 161, respectivament.

⁶³ Mazzi 1986, pp. 359-369.

*aquella, ans que ell... se fes cristià*⁶⁴. Ara ja se'l coneix com a Pere de Centelles, un home *quasi negre més que no blanch*. El vocabulari havia canviat respecte de la primeria de segle. Ja no és un *batiat*, batejat, neòfit o convers, sinó un *cristià novell*. Tampoc els problemes d'inserció concerneixen ja un col·lectiu sinó persones concretes.

Cap a final de novembre de 1377, Aixa es dirigia al molí de na Rovella *per fahenes que havia a fer aquí*, i va ser abordada pel marit. Començaren a discutir enmig del carrer, tot ple de fang per la pluja recent. Maria, la dona del saig Miquel Alcorissa, els va veure venir *ab gran remor, no però que ella... entenés què-s dehien com parlaven en algaravia*. Aixa, que anava amb socs a causa del fang, va relliscar i caigué a terra, i va ser llavors quan Centelles va traure l'espasa, que duia sota la gramalla, i la va descarregar sobre el cap i diverses parts del cos de la dona. Maria va sentir l'*ay!* d'Aixa, que jeia per terra tota sangonosa, *lletjament nafrada* i bruta de fang. Pere de Centelles va fugir cap al portal de Torrent i, mentre corria, cridava ben fort perquè tothom el pogués oir *et que no tornarà cristiana, yo-l daré mal guany!* Una colla de veïns s'hi aplegaren per tal de socórrer Aixa, la qual *se planyia fort et clamava dient que tota era trencada et quasi no-s podia moure, dient que ere prenyada a dies de parir*. Moguts per la pietat malgrat ser ella mora, la van portar a casa del cirurgià Arnau Metge, on hi era el seu col·lega Llorenç Ballester. Tots dos *apuntaren-li les nafres, i a poch instant vengueren moros de la moreria de València et preseren la dita mora de casa del dit n'Arnau Metge et portaren-se'n aquella a la moreria*.

Al cap d'uns dies Aixa es va posar de part. Les dones del veïnat van cridar Maria, una llevadora cristiana que vivia en la moreria. En arribar a sa casa:

veu la dita Axa, mora, que podia tota et tanta ere la pudor que li exia devall et damunt de la persona, que quasi no s'i podia hom acostar, com fos tota trencada et crebantada de les nafres et del caure que havia feit. –Finalment– parí una criatura filla, la qual nasqué tintent lo peus als musclos, tota trencada, et pegats los peus ab los musclos, et tenia la dita criatura un colp en la squena et ere tota afollada et fora de tot gàlip et forma.

Dugueren la criatura a l'hospital d'en Clapers, on encara hi hagué temps de batejar-la abans que morís. Mentrestant, Centelles havia tornat a València i el cap de guaita el trobà a la Pobla, el bordell de la ciutat, i el ficaren en la presó. La manca

⁶⁴ Totes les cites que segueixen corresponen al procés menat davant el justícia criminal de València entre el 12 de desembre de 1377 i el 6 d'octubre de 1378. Arxiu del Regne de València, Justícia Criminal, Denunciacions, 40, ff. 19-20; Arxiu del Regne de València, Justícia Criminal, Denunciacions, 44, mà I, ff. 2-4v; Arxiu del Regne de València, Justícia Criminal, Denunciacions, 44, mà V, ff. 24-25v; Arxiu del Regne de València, Justícia Criminal, Denunciacions, 44, mà IX, ff. 1-17v. Dec la notícia i transcripció del procés a la generositat del meu amic i col·lega Manuel Ruzafa.

de treball estable, el baptisme absurd, la violència contra l'esposa i ara l'ambient que devia freqüentar, posaven aquest cristià novell amb un peu més fora que dins de la llei.

El 12 de desembre, Aixa compareixia personalment davant el justícia criminal per presentar una denúncia contra Pere de Centelles, arranjada pel notari Pere Cavaller, però el Ninou, l'1 de gener moria. ¿Per les ferides o per complicacions del part?: això és el que es dirimia davant el justícia criminal. La llevadora i els metges no tenien cap dubte que la causa era l'atac despietat. Metge i Ballester coincidien en el diagnòstic d'Aixa:

és morta et pasada de aquesta present vida per rahó et ocasió de les dites nafres, les quals tenia en la sua persona, no contrastant lo prenyat de què aquella ere prenyada, ço és, que lo parit li vingués sobre les nafres, car les nafres et lo cascament fon ocasió et rahó que la dita Axa, occisa, parís ans de temps, però per tot lo parir ni per lo prenyat aquella és morta certament, segons cos de natura, de medecina et de cirurgia.

La defensa de Pere de Centelles, representat tothora pel *procurador dels miserables*, arguïa en canvi que Aixa *agué mala madrina... com recollí molt vent, morí e per culpa de la madrina que li cessà donar aquell recapte que deu ésser donat per sàvies madrines a semblant parteres*, de manera que *hagué haüt gran flus de sanch per lo quall aquella morí*. Ara bé, més que atzar hi hagué premeditació perquè:

los parents e conjunctes persones de la dita mora, muller que fon del dit en Pere de Centelles, e altres moros e mores de la moreria, per tal com la dita mora era stada muller del dit Pere de Centelles, qui és cristià, e per cell que aquella no's tornàs cristian[a] a inducció del dit Pere de Centelles, et per tal encara que haguessen ocasió de fer tot aquell dagnage al dit Pere de Centelles qui fer poguessen e aquell fessen fer morir en quan en ells era e per ço com se[']n] era tornat cristià, no hagueren cura de costehir ni fer pensar la dita mora, ans de certa sciència la lexaren morir, que no li feren aquella cura que fembra partera deu haver en lo seu part.

Així mateix, la mort de la criatura calia imputar-la a la descurança dels parents i, particularment, d'Ali Algibudi, el germà d'Aixa, ja que *com sabien que era filla del dit Pere Centelles e aquella se devia batejar e havia ésser cristiana, no hagueren cura de la dita criatura, ans per culpa de aquells aquella morí*. I això era tan cert que, *com la deliuraren al Spital d'en Clapés, era ja strangolada e morta de fam e malmenada, que no poch scapar a morir com ja fós més morta que viva*⁶⁵.

⁶⁵ La pèrdua del volum següent on continuava el procés fa que no disposem dels testimonis aportats per Pere de Centelles ni de la sentència.

Siguen certes o arteres les al·legacions⁶⁶, no podem descartar que en l'origen de tot plegat hi havia les tensions originades pel bateig del qui havia estat Azmet Abenjare. Marginat de l'aljama, separat de la dona i de la filla que naixeria en pocs mesos, havia de començar una nova vida. Les possibilitats de reeixir eren ben minses. ¿Havia estat un Centelles el seu padri⁶⁷? ¿Esperava, doncs, traure algun profit de l'empara d'una de les conspícues cases nobles del regne? Siga com vulga, de portes endins de la moreria va segregat un ressentiment general i compartit, més intens entre els Algibudi pel deshonora que suposava a la família. Sabien de cert que el nen o la nena que pariria Aixa esdevindria cristiana. Tot se n'anà en orris arran de l'agressió brutal d'un home sens dubte desesperat. Aixa, per les ferides que degueren complicar el post-part, va morir, la nena sobreviuria unes poques hores i és ben probable que Pere de Centelles, tot i haver-se fet cristià, acabaria penjat de la forca.

Es tractava d'una situació extrema, ara i adés en un ambient familiar on la violència contra les dones saltava les barreres ètniques i es repetia entre cristians i jueus. Els batejats s'esforçaven a ser bons i honorables ciutadans i a alguns la fortuna els va somriure. De les més de vint vegades que Guillem Pasqual Almonçoní i al seu gendre Joan d'Osca són esmentats a la cort del justícia de València durant els dos anys que van de 1282 a 1284, només en una ocasió s'assenyala la condició de batejat del primer, en cap la del segon. ¿Qui és, doncs, Almonçoní? Un home "ric", si més no per als pocs paràmetres amb què podem mesurar el benestar dels conversos. Ostenta l'ofici de ferrer, però atesos els préstecs que demana a jueus i cristians, és un inversor competent. Totes les seues compareixences tenen a veure amb deutes, i només tenen deutes els que tenen capacitat de contraure'ls i avalar-los amb béns mobles i immobles. La seua morositat arriba a tal punt, que a instància de molts creditors i per fer *pagua aquels a fer de moltes quantitats de diners*, després de diverses condemnes, el justícia fa vendre el 3 de setembre de 1282 una casa que Almonçoní posseeix dins el raval de la moreria, a cens de 30 sous al monestir de Santa Isabel, i un obrador, també situat al raval, a cens d'un morabatí –7 sous– al rei⁶⁸. Exactament el mateix torna a repetir-se el 15 d'abril de 1284, i ara el justícia posa a la venda un altre obrador a la parròquia de la Santa Creu. En aquesta ocasió el corredor notifica *que no trobava en lo dit obrador sinó tant solament C sous*, oferts pel seu gendre Joan d'Osca, ferrer com ell⁶⁹. La capacitat creditícia es posa de ma-

⁶⁶ Molts testimonis veieren amb els seus propis ulls com Centelles va ferir greument Aixa. Però ella va acudir en persona al justícia a presentar la denúncia i no moriria fins un mes després. Sovint en aquesta mena de processos prevalen les incerteses sobre la claredat.

⁶⁷ Cal no descartar-ho. El nom "Pere" és uns dels antropònims freqüents del llinatge.

⁶⁸ Guinot, Diéguez, Ferragud 2008, p. 318.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 655. En la venda de l'obrador, Dolça, la dona de Guillem Pasqual Almonçoní, ha de signar per tal de renunciar als seus drets dotals. *Ibidem*, p. 656. Això a banda, recordem

nifest, sobretot, en el préstec de 560 sous que ell i Bernat Ferrer, *batejats*, tenen amb Jafudà Alatzar i Daviu Baruc d'Osca⁷⁰. Si la homonímia no traeix, Bernat Ferrer ha aconseguit inserir-se del tot en la València del seu temps. La seua reputació li val ser nomenat pel justícia estimador del preu de terres i partididor de béns entre germans, participa com a testimoni en processos judicials, a més de tenir deutes a favor. Prova de la normalitat fins i tot “fisiològica” és que no té cap rubor a reconèixer, una vegada més com testimoni en què es tractava d'esbrinar la condició de prostituta d'Almanda, una dona casada amb Bertran Aragonès que:

à jagut alcunes vegades carnalment [ab na Alaman]da, qui presa és, depús aquela Alamanda ac marit, e à oyt a molts (...) és fembra pública e s'o fa de molts, e així [ho à oyt dir als] vehins de la [car-rera on] aquela està⁷¹.

La “normalitat”, doncs, discorria per uns camins més silenciosos, i més discrets, tant que gairebé s'escapen de les possibilitats de detectar-los. Ací rau precisament l'èxit de la immersió dels batejats, just quan els cristians de natura havien oblidat o eren incapaços d'esbrinar-ne els orígens.

6. BIBLIOGRAFIA CITADA

- Burns, Robert I. (1960), *Journey from Islam: Incipient Cultural Transition in the Conquered Kingdom of Valencia (1240-1280)*, “Speculum” 35/3, pp. 337-356.
- Burns, Robert I. (1981), *Un terratrèmol medieval. Jaume I, Al-Azraq i la història d'Ontinyent en els primers temps del regne de València*, en *Jaume I i els valencians del s. XIII*, València, Tres i Quatre, pp. 103-145.
- Colon, Germà; Garcia, Arcadi (eds.) (1974), *Furs de València*, vol II, Barcelona, Barcino.
- Furió, Antoni; Garcia-Oliver, Ferran (2007), *Llibre d'establiment i ordenacions de la ciutat de València. I (1296-1345)*, València, Universitat de València.
- Garcia-Oliver, Ferran (2003), *La vall de les sis mesquites. El treball i la vida a la Vallidigna medieval*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- Garcia-Marsilla, Juan V. (2002), *Vivir a Crédito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, València, PUV.

que va presentar un clam contra el saig Joan de Saragossa per haver-lo escarnit i insultat de “robador” (n. 43)

⁷⁰ Gregori, García Marsilla, Pujades 2008, p. 606 (23-II-1283).

⁷¹ Guinot, Diéguez, Ferragud 2008, p. 162. Per prudència, he evitat d'assimilar aquest Bernat Ferrer al Bernat Ferrer canvista que desplega un seguit d'accions econòmiques amb la corona i diversos particulars. Cf. García Marsilla 2002, pp. 102-110.

- Gregori, Rosa M.; García Marsilla, Juan V.; Pujades, Ramon J. (eds.) (2008), *Llibre de la Cort de Justícia de València (1283-1287)*, València, Universitat de València.
- Guinot, Enric (ed.) (2010), *Pergamins, processos i cartes reials. Documentació dispersa valenciana del segle XIII*, València, Universitat de València.
- Guinot, Enric; Diéguez, M.ª Àngels; Ferragud, Carmel (eds.) (2008), *Llibre de la Cort de Justícia de València (1280-1282)*, Universitat de València, València, 2008.
- Mazzi, Maria Serena (1986), *Ai margini dei lavoro: i mestieri per “campare la vita”*, “Studi storici” 27/2, pp. 359-369.
- Momblanch, Francisco de P. (1977), *Al-Azraq. Capitán de moros*, Alacant, Caja de Ahorros de Alicante y Murcia.
- Silvestre, Aureli (ed.) (2008), *Llibre de la Cort del Justícia de València (1287-1288, 1298)*, València, Universitat de València.
- Soto, Ricard (1994), *La situació dels andalusins (Musulmans i Batejats) a Mallorca després de la Conquesta Catalana de 1280*, “Mélanges de la Casa de Velázquez” 30/1, pp. 167-206.
- Terol, Vicent (2017), *Els Batejats o conversos de sarraí i els renegats o conversos a l’Islam a la Corona d’Aragó durant el regnat de Jaume II (1291-1327). Una aproximació onomàstica*, en Casanova, Emili (coord.), *Onomàstica romànica dels expòsits i etimologia toponímica, especialment de València*, València, Denes, pp. 865-883.
- Torró, Josep (1992), *La formació d’un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València, Diputació de València.
- Torró, Josep (1999), *El naixement d’una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- Torró, Josep (2008), *De bona guerra. El ambiguo estatuto del cautivo musulmán en los países de la Corona de Aragón (siglos XII-XII)*, en Fierro, M.ª Isabel; García Fitz, Francisco (eds.), *El cuerpo derrotado. Cómo trataban musulmanes y cristianos a los enemigos vencidos (península ibérica, ss. VIII-XIII)*, Madrid, CSIC, pp. 435-447.
- Torró, Josep (ed.) (2009), *Llibre de la Cort del Justícia de Concentaina (1269, 1275-1278, 1288-1290)*, València, Universitat de València.
- Torró, Josep (2020), *La “guerra de Beniopa” i els inicis de la insurrecció musulmana del regne de València (1276)*, en Garcia-Oliver, Ferran (ed.), *Una comunitat humana al llarg de la història: la Safor. Estudis en homenatge a Vicent Olasso*, Catarroja-Barcelona, Afers, pp. 19-84.

Fecha de recepción del artículo: julio 2020

Fecha de aceptación y versión final: diciembre 2020

